

Spinoza's filosofie in 50 sleutelwoorden

Maarten van Buuren

DAMON

INHOUD

Voorwoord	7
<i>Steven Nadler</i>	
Ten geleide	II
1-2. Aandoening – affect	15
3. Adam	29
4. Attributen	34
5. Christus	43
6. Conatus	51
7. Concentrisch lichaam	60
8. Definitie	66
9. Denken	74
10. Descartes	83
11-12. Deugd en ondeugd	92
13-14. Essentie – existentie	97
15. God	107
16. Intuïtie	119
17-18. Lust en begeerte	129
19-20. Machten en krachten	136
21. Metafysica	145
22. Methode	149
23. Monisme	157
24. Natuur	163
25-26. Natuursituatie en samenleving	172
27. Noodzaak	181

28.	Oorzaak	188
29.	Overeenstemming	197
30-31.	Recht en wet	204
32.	Rede	214
33.	Staat	225
34-35.	Substantie – verschijningsvormen	237
36-37.	Taal – algemene begrippen	246
38.	Utilitarisme	255
39.	Verstand	263
40.	Volk	272
41.	Volmaaktheid	281
42.	Voorstelling	288
43.	Vrijheid	297
44.	Vroomheid	307
45.	Vrouw	316
46.	Waarheid	320
47-48.	Werkelijke dingen – denkdin- gen	326
49.	Werkelijkheid	333
50.	Wil	341
Index van sleutelwoorden		349

VOORWOORD

Bento (Benedictus, Baruch)¹ Spinoza was de meest oorspronkelijke en radicale denker van zijn tijd. De publicatie van zijn *Theologisch-politiek traktaat* in 1670 shockeerde de kerkelijke, academische en wereldlijke autoriteiten in heel Europa. Het traktaat werd al snel door theologen en filosofen aangevallen en officieel veroordeeld. Deze vijandige reacties maakten Spinoza duidelijk dat hij zijn metafysische en morele meesterwerk, de *Ethica*, onmogelijk kon publiceren. De *Ethica*, met zijn verwerping van een voorzienige God en zijn beschrijving van een universum beheerst door onwrikbare noodzaak, om maar te zwijgen van zijn nauwelijks verhulde ontkenning van de onsterfelijkheid van de ziel, zou Spinoza's situatie zeker niet hebben geholpen. Het werk verscheen pas na zijn dood in druk.

In daaropvolgende eeuwen betekende Spinoza een heleboel dingen voor een heleboel mensen: een atheïst, een pantheïst, een agnosticus, een verdediger van rabbijnse tradities, zelfs een christen; een republikein, een democraat, een socialist, een communist, een anarchist, een mysticus, een kabbalist, een rationalist, een scepticus. Zelfs de radicale ecologiebeweging heeft hem opgeëist als een van haar helden. Op deze manier is Spinoza een soort Rohrschachtest geworden in wie mensen alleen maar zien wat ze willen zien. Een deel van de verklaring voor dit rare en tamelijk unieke verschijnsel – het spectrum aan interpretaties van andere filosofen zoals Plato, Aristoteles of Descartes is niet bij lange na niet zo breed en tegenstrijdig – moet wel zijn de onbarmhartige moeilijkheidsgraad van de *Ethica*. De meetkundige methode kan lezers danig ontmoedigen, ook al hoopte Spinoza's dat de onweerlegbaarheid van zijn bewijzen hen zou overtuigen van de absolute waarheid van zijn stellingen.

---

1 Alle drie namen betekenen 'gezegend'

Bovendien komt Spinoza's vocabulaire nogal ondoorzichtig over op lezers die niet doorkneet zijn in de denkschema's van de middeleeuws Aristotelische scholastiek en de vroegmoderne cartesiaanse filosofie; we denken de wereld tenslotte niet langer in termen van 'substantie', 'attribuut', 'modus', e.d. Tenslotte is het *Theologisch-politiek traktaat* een brutaal boek dat geschreven lijkt met de opzettelijk bedoeling om de aanhangers van de georganiseerde religies te grieven (met name in de Nederlandse Republiek), met zijn verklaring dat de Bijbel een menselijke oorsprong heeft, zijn herleiding van religieuze ceremonies tot bijgelovig gedrag, zijn ontkenning van de mogelijkheid van wonderen en zijn pleidooi voor verdraagzaamheid en vrijheid van godsdienst, denken en meningsuiting.

Waarom doen dan zoveel mensen hun uiterste best om Spinoza zo al niet voor zich op te eisen dan toch op zijn minst te verklaren? Nu ja, iedereen houdt van een mysterie en iedereen houdt van een rebel.

De moeilijkheidsgraad van de *Ethica* maakt het een bijzonder verleidelijk studieobject. Mensen kunnen makkelijk geobsedeerd raken door de poging om te begrijpen hoe de uiteenlopende metafysische, natuurkundige, psychologische en ethische elementen in een samenhangend (en, wellicht, aannemelijk) systeem passen. Vervolgens is er de uitdaging om te begrijpen wat het verband is tussen de *Ethica* – die maar een paar stellingen over de staat bevat – en de meer expliciet politieke werken, het *Theologisch-politiek traktaat* en het onvoltooide *Politiek traktaat*. Als er één overkoepelend thema is dat al deze geschriften verenigt, dan is het wel 'vrijheid'. In de *Ethica* komt de subjectieve vrijheid van het individu aan de orde – in het bijzonder de vrijheid van een soort psychologische onderworpenheid aan irrationele passies en de persoonlijke bevrijding die het resultaat is van een leven onder leiding van de rede. In de politieke geschriften gaat het niet zozeer om de bevrijding van de innerlijke macht van de passies als wel van de uiterlijke machten (in het bijzonder de kerkelijke) die zo vaak controle proberen uit te oefenen over ons morele, sociale en politieke leven. Op al deze gebieden is de sleutel tot bevrijding het uit de weg ruimen van bijgelovige opvattingen en doctrines, de scheiding van de terreinen van filosofie (rede) en religie (geloof), en de bevordering van de rede tot ware gids naar geluk.

Maarten van Buuren heeft in hoge mate bijgedragen zowel aan de toegankelijkheid van Spinoza's filosofie door zijn vertalingen, als tot het betere begrip ervan door zijn vele studies. Het voorliggende boek is een

zeer welkome aanvulling van de literatuur, vooral omdat het de lezer van nu een gids biedt voor de fundamentele begrippen en termen van Spinoza's denken. Van Buurens filosofische 'woordenlijst' is in feite veel meer dan een overzicht van 'vijftig sleutelwoorden'. Meer dan een bruikbare gids voor de belangrijkste stellingen en argumenten van Spinoza's geschriften, biedt het boek erudiete en verhelderende analyses van de meer netelige aspecten van zijn rijkgeschakeerde systeem, of het nu het onderscheid betreft tussen 'essentie' en 'existentie' of de uiteenlopende betekenissen van 'vrijheid'. Dit is, kortom, precies het soort boek dat iedereen die Spinoza voor de eerste – of voor de vijftigste – keer leest, bij de hand wil hebben.

Steven Nadler

TEN GELEIDE

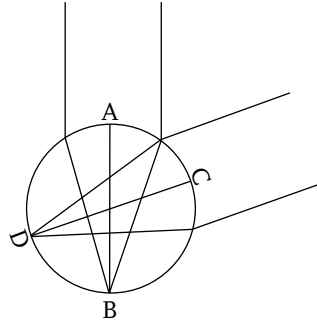
De vijftig hier bijeengebrachte sleutelwoorden zijn gebaseerd op inventarisaties van de plaatsen in Spinoza's verzameld werk (Carl Gebhardt, *Spinoza opera*¹) waarin deze sleutelwoorden voorkomen. Voor deze inventarisaties heb ik gebruik gemaakt van de concordantie van Emilia Boscherini, *Lexicon Spinozanum*². Voor elk sleutelwoord tekenen zich meerdere, vaak uiteenlopende betekenissen af die gezamenlijk het semantische veld van dit woord vormen. Ik heb deze semantische velden samengevat in lemma's van beperkte omvang (maximaal tien pagina's voor elk lemma). Ze worden voorafgegaan door een korte samenvatting en voorzien van verwijzingen naar andere lemma's.

Het sleutelwoord 'overeenstemmen' (*convenire*) betekent letterlijk het 'bijkomen', bijvoorbeeld van lichtstralen in een brandpunt. Spinoza gebruikt *convenire* in deze betekenis om Jarig Jelles uit te leggen hoe een lens werkt. Hij voegt een tekeningetje toe om te verduidelijken dat de evenwijdig invallende stralenbundels A en C bijkomen (*conveniunt*) in de punten B en D:

---

1 Spinoza, *Opera*. Im Auftrag der Heidelberger Akademie der Wissenschaften herausgegeben von Carl Gebhardt, Heidelberg, Carl Winters Universitätsbuchhandlung, 1925 (vol I–IV), Supplementa vol V, 1987.

2 Boscherini, Emilia Giancotti, *Lexicon Spinozanum*, 2 delen, Martinus Nijhoff, Den Haag 1970.

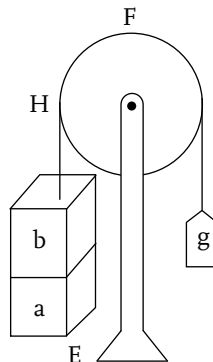

Convenire betekent dus letterlijk ‘bijeenkomen’. Maar het belang van dit woord ligt vooral in de betekenis ‘overeenstemmen’/‘overeenkomen’ die *convenire* krijgt als het wordt gebruikt met betrekking tot waarheid en samenleving.

Een ding kan waar zijn als de voorstelling van het ding ‘overeenstemt’ (*convenit*) met dat ding, of als het idee van het ding overeenstemt (*convenit*) met de essentie van het ding. In het eerste geval spreken we over waarheid als correspondentie, in het tweede over waarheid als coherentie. In beide gevallen gebruikt Spinoza de term ‘overeenstemmen’ (*convenire*).

Samenlevingen komen tot stand als leden van een gemeenschap samenkomen (*conveniunt*) in een volksvergadering om tot onderlinge overeenstemming te komen die wordt vastgelegd in een overeenkomst of convenant (*convenientia*).

Het woordveld ‘macht en kracht’, waarvan de termen kracht (*vis*), vermogen (*potentia*), macht (*potestas*), deugd (*virtus*), en heerschappij (*imperium*) de belangrijkste knooppunten vormen, wordt bepaald door de natuurkundige krachten die lichamen op elkaar uitoefenen. Vergelijk het door Spinoza gemaakte tekeningetje van een hefboom die een kracht *g* uitoefent op blokjes *b* en *a*

Spinoza denkt de Natuur (God) in termen van krachtmetingen tussen interne en externe krachten. Dat geldt zowel voor enkelvoudige lichamen waarvan de interne macht of essentie in botsing komt met een overmacht aan externe krachten die het bestaan van elk lichaam determineren. Het geldt ook voor samenlevingen die ontstaan als individuen hun krachten bundelen op basis van onderlinge overeenstemming ('eendracht maakt macht').

Het is niet toevallig dat de uiteenlopende betekenissen van 'overeenstemming' en 'macht' afgeleid worden uit de betekenis van deze woorden als natuurverschijnsel. Natuur vormt de semantische kern van alle dingen. God is Natuur. Spinoza herleidt de betekenisstructuur van het universum tot God/Natuur.

Spinoza definieert zijn termen doorgaans in dichotomieën. Net zoals de betekenis van 'goed' begrepen moet worden in combinatie met 'kwaad', en 'oorzaak' iets betekent in relatie tot 'gevolg', wordt de betekenis van 'aandoening' bepaald door de relatie tot 'affect', de betekenis van 'ontvouwen' of 'manifesteren' (*explicare*) in relatie tot 'invouwen' of 'impliceren' (*involvere*). Het attribuut Denken betekent iets door de tegenstelling met het attribuut Uitgebreidheid, 'essentie' door de tegenstelling met 'existentie', 'stellen' (*ponere* – in de betekenis van 'realiseren', 'in de werkelijkheid zetten') door de tegenstelling met 'opheffen' (*tollere* – verwant met Hegels begrip *Aufhebung*) en 'passie' (*passio* van het Latijnse werkwoord *pati* – *passus sum* – 'lijden') betekent iets in relatie tot 'actie' dat afgeleid is van het Latijnse werkwoord voor 'handelen' (*agere*). Deze laatste tegenstelling (passie ⇔ actie) is cruciaal voor een goed begrip van de *Ethica*, omdat de kern van Spinoza's ethiek daarin bestaat dat de voorstellingen waaraan mensen lijdzaam zijn overgeleverd (*passie* betekent immers lijden) door training van het verstand kunnen worden getransformeerd tot acties.

De sleuteltermen ontlenen hun betekenis ten slotte aan de samenhang met de andere sleuteltermen. Het begrip 'overeenstemming' betekent iets in relatie tot de begrippen 'waarheid', 'Natuur' en 'samenleving'. De termen 'kracht' en 'macht' betekenen iets in relatie tot de termen 'lichaam', 'individu', 'recht' en 'Natuur'. Omgekeerd betekenen de termen 'Natuur', 'lichaam', 'waarheid' en 'samenleving' iets in relatie tot de termen 'kracht', 'macht' en 'overeenstemming'. Ik heb de onderlinge relaties tussen de sleuteltermen aangegeven met verwijzingen in de vorm

van pijlen →. De vijftig sleuteltermen vormen in samenhang met elkaar het conceptuele raamwerk waarbinnen Spinoza de werkelijkheid begreep.

Dankbetuiging

Ik dank mijn gidsen: Jan Fesevur voor zijn scherpzinnige verbeteringen en aanvullingen, Geb van Doornik voor zijn erudiete commentaar, Peter Eijgenhuijsen voor zijn correcties en Steven Nadler voor zijn genereuze hulp en ondersteuning.

1-2.

AANDOENING – AFFECT

(AFFECTIO – AFFECTUS)

Affecten zijn impulsen tot handelen. Ze functioneren als triggers die onze begeerten wakker schudden, en aangezien begeerten voortkomen uit de essentie van de mens en deze essentie slechts één doel beoogt, namelijk zich te ontplooiën in de existentie, staan de affecten in functie van de bestaansdrift die de oorsprong vormt van ieders bestaan. De affecten moeten daarom niet worden begrepen als onderdelen van een gevoelsleer, maar als functies van een existentiële filosofie.

De affecten zijn voorstellingen van de oorzaken van ons bestaan. Ze zijn over het algemeen onjuist en daarom in beginsel passies. De kern van Spinoza's affectenleer bestaat daarin dat de mens de onjuiste voorstellingen corrigeert met zijn verstand, de affecten van passies transformeert tot acties om zich van slaaf te ontwikkelen tot vrij mens.

Spinoza gebruikt twee woorden: *affectio* en *affectus*. Beide betekenen *aandoening*, maar *affectio* verwijst naar *aandoening* in lichamelijke, *affectus* naar *aandoening* in psychologische zin. Ik zal *affectio* vertalen met *aandoening*, *affectus* met *affect*.

Aandoening en substantie

De algemene betekenis van *aandoening* (*affectio*) is voor moderne lezers moeilijk te vatten. Het betekent zoiets als manifestatie of verschijningsvorm. Verschijning van wat? Van de substantie, of synoniemen van de substantie: God, het Zijn, de Natuur, de essentie. *Aandoening* (*affectio*)

moet worden begrepen als de manier waarop abstracte essenties zich manifesteren in concrete dingen.

Ik kan de relatie tussen substantie en aandoening (verschijningsvorm) verduidelijken door een vergelijking met de moderne taalkunde. Elke taal beantwoordt volgens Noam Chomsky aan een elementaire diepte-structuur die niet zichtbaar is, maar via een aantal transformationeel-generatieve regels als een oneindige reeks taaluitingen verschijnt in de oppervlaktestructuur. De relatie tussen substantie en aandoening komt overeen met de relatie tussen diepte-structuur en oppervlaktestructuur.

Spinoza duidt de relatie substantie – aandoening ook aan als de relatie tussen *natura naturans* – *natura naturata*. *Natura naturans* (dat wil zeggen de substantie of God) verwijst naar de Natuur als diepte-structuur, dat wil zeggen naar het actieve, scheppende beginsel dat zich als oppervlaktestructuur manifesteert in de concrete natuurverschijnselen of aandoeningen (*affectiones*). Aandoening (*affectio*) is dus de aandoening (verschijningsvorm) van een substantie of essentie die zich in deze aandoening manifesteert. De relatie tussen de substantie (God, Zijn, essentie) en haar aandoeningen is er een tussen handelende instantie (*agens* of onderwerp) en de voorwerpen die deze handeling ondergaan (*patiens*, of lijdend voorwerp). De aandoeningen moeten dan ook in het algemeen begrepen worden als passies.

Aandoening (*affectio*) komt het vaakst voor in de samenstelling *affectio corporis* (aandoening van het lichaam). *Aandoeningen van het lichaam* moeten, in het licht van het bovenstaande, worden begrepen als de manier waarop de essentie van een lichaam zich uitdrukt in bepaalde verschijningsvormen of *modi* (Spinoza gebruikt het werkwoord uitdrukken – *exprimere* – voor de manier waarop een essentie zich uitdrukt in een concrete vorm). Als we ons de essentie van een menselijk lichaam voorstellen als het DNA van dat lichaam, dan zijn de aandoeningen van het menselijk lichaam de vele manieren waarop dit DNA zich manifesteert in (a) specifieke lichamelijke kenmerken, zoals blond haar of bruine ogen en (b) specifieke geestelijke kenmerken, zoals een opvliegend karakter of aanleg tot depressie.

Spinoza gebruikt de tweede naamval (genitivus) zowel in de samenstelling ‘aandoening van de essentie’ (*affectio essentiae*) als in de ‘aandoening van het lichaam’ (*affectio corporis*). Het duurt even voordat de lezer beseft dat de eerste samenstelling moet worden gelezen als ‘aandoening **door** de essentie’; de tweede als ‘aandoening **van** het lichaam’. In het

eerste geval hebben we te maken met een zogenaamde genitivus subjectivus, in het tweede met een genitivus objectivus. Het is van belang om dit te benadrukken, omdat de gegeven voorbeelden: ‘aandoening door de essentie’ en ‘aandoening van het lichaam’ naar hetzelfde verschijnsel verwijzen, van twee kanten (*agens* en *patiens*) bekeken. Zo zijn mijn prominente neus en mijn grijsgroene ogen aandoeningen van (door) mijn essentie of DNA (*affectiones essentiae*), én aandoeningen van mijn lichaam (*affectiones corporis*). De genitivus is in het eerste geval een genitivus subjectivus, want ze geeft de manier aan waarop mijn essentie zich als handelende instantie (onderwerp, subject of *agens*) uitdrukt in bepaalde lichamelijke aandoeningen. In het tweede geval een genitivus objectivus, want ze geeft de manier aan waarop mijn essentie zich uitdrukt in mijn lichaam als object of lijdend voorwerp (*patiens*). Beide uitdrukkingen verwijzen naar een en hetzelfde ding (mijn prominente neus en mijn grijsgroene ogen), dat nu eens van de kant van mijn essentie, dan weer van die van mijn verschijningsvorm wordt bekeken.

Aandoening en affect

Als we vervolgens kijken naar aandoening in de psychologische betekenis van affect, zien we dat dit affect (*affectus*) een koppel vormt met aandoening (*affectio*). Aandoening (*affectio*) verwijst naar een aandoening van het lichaam door andere lichamen, waaronder in ruime zin alle zaken moeten worden verstaan die mensen voor hun leven nodig hebben: ouders die hen verwekken, eten, drinken om hen in leven te houden, vrienden en geliefden en verder alles wat hun begeerte opwekt. Het affect (*affectus*) is de voorstelling (het idee) die het denken zich van deze aandoening maakt.

Affecten zijn dus ideeën (voorstellingen) van lichamelijke aandoeningen. Ze vallen uiteen in twee groepen: aan de ene kant zijn er voorstellingen die tot blijdschap leiden, waaronder Spinoza alle voorstellingen verstaat die onze levenskracht (*vis existendi*) of handelingsmacht (*agendi potentia*) vergroten; aan de andere kant voorstellingen die tot droefheid leiden, dat wil zeggen tot vermindering van onze levenskracht of handelingsmacht. Blijdschap en droefheid zijn verzamelnamen voor affecten die tot vermeerdering respectievelijk vermindering van onze macht leiden. Liefde en haat zijn eveneens verzamelnamen voor affecten die tot vermeerdering c.q. vermindering van onze macht leiden, maar ze

3.

ADAM

(ADAMUS)

Spinoza schenkt veel aandacht aan uitleg van het Oude Testament. Zijn gezichtspunt is rationalistisch. De oudtestamentische verhalen bevatten rationeel gezien veel tegenstrijdigheden en incongruenties. Ze kunnen volgens Spinoza alleen figuurlijk worden geduid.

Zo dient het scheppingsverhaal overdrachtelijk te worden geïnterpreteerd. Volgens Spinoza verbeeldt Adam de essentie van de mens die als gevolg van de zondeval in de existentie wordt gestort. In een andere interpretatie verbeeldt Adam de vrije mens die door de zondeval in de onvrijheid wordt gestort.

Het verbod om te eten van de boom van de kennis van goed en kwaad (Genesis 3) plaatst Spinoza voor een probleem. Als de boom het gebruik van het verstand symboliseert, kan God niet hebben bedoeld dat de mens daarvan niet mag eten, omdat het verstand de weg is waarlangs God gevonden wordt. Spinoza's verklaringen voor de boom van goed en kwaad zijn meer of minder geslaagde pogingen om de zondeval in overeenstemming te brengen met zijn filosofie.

Eva komt maar éénmaal terloops ter sprake. Spinoza noemt haar nergens met name. Zij staat voor de medemens. De ontmoeting tussen Adam en Eva symboliseert het begin van de samenleving.

Zondeval

Het scheppingsverhaal is een parabel. De schepping van Adam, het verbod om te eten van de boom van de kennis van goed en kwaad en de

verdrijving uit de Hof van Eden moeten overdrachtelijk worden opgevat (Brief 19 aan Willem van Blijenbergh, 1665).

(a) Volgens een ontologische uitleg staat Adam voor de substantiële mens, dat wil zeggen voor de mens die eeuwig en onvergankelijk is. Men kan het ook zo zeggen dat Adam staat voor de menselijke essentie die onge-rept is zolang ze niet tot existentie is geconcretiseerd. De zondeval heeft tot gevolg dat Adam uit de staat van algemeen menselijke essentie in die van de afzonderlijke verschijningsvormen (*modi*) wordt gestort. Hij valt in de tijd, de vergankelijkheid, de *condition humaine*. Adam ontdekt dat hij sterfelijk is, moet vechten voor zijn bestaan, werken in het zweet zijns aanschijns.

Als alle mensen zouden zijn als Adam voor de zondeval, zouden ze beantwoorden aan de essentie van de mens als soort. Er zou geen verschil zijn tussen individuele mensen, tussen Peter en Paul (*Korte verhandeling* 1/6, § 7).

(b) Volgens een ethische uitleg staat Adam voor de vrije mens. Hij symboliseert de hypothetische mogelijkheid dat mensen vrij geboren worden:

Als mensen vrij geboren werden, zouden ze geen begrip van goed of kwaad vormen zolang ze vrij bleven.

BEWIJS: Ik noem diegene vrij die zich alleen door rede laat leiden; wie daarom vrij geboren wordt en vrij blijft, heeft alleen adequate ideeën en heeft dus geen enkel begrip van het kwaad en derhalve (want goed en kwaad zijn gecorreleerd) ook niet van het goede (*Ethica* IV, Stelling 68 en Bewijs).

In de Opmerking bij Stelling 68 legt Spinoza uit dat de zondeval kan worden uitgelegd als de val in de onvrijheid, dat wil zeggen onredelijkheid. Het paradijs verbeeldt de situatie waarin de mens volstrekt vrij was, dat wil zeggen overeenkwam met (a) zijn natuur van individu en (b) de Natuur als geheel. Adam stemde in zijn hoedanigheid van vrij mens overeen met de natuurwetten, dat wil zeggen dat hij volstrekt op het leven was gericht en uitsluitend bedacht was op zijn eigenbelang en handhaving in het bestaan. In deze denkbeeldige situatie was de mens volstrekt zelfgerechtigd (*sui juris*), dat wil zeggen niet onderworpen aan externe oorzaken. De zondeval staat voor de val in de onvrijheid, dat wil zeggen in de passies (*Ethica* IV, Opmerking bij Stelling 68).